

Cənubi Qafqazda imperiyalar irsi: Ermənistan-Azərbaycan münasibətləri, 1918-1920

written by Lala Darchinova Lalə Darçınova

1918-ci ilin mayında Zaqafqaziyada ermənilər və azərbaycanlıların rəsmi müstəqillik əldə etmələrinə baxmayaraq, xalqları təmsil edən siyasi liderlər qarşılıqlı inamsızlığı aradan qaldıra və əməkdaşlıq qura bilmədilər və beləcə, imperiya güclərinin vəziyyətdən sui-istifadə etməsinə şərait yaratdılar. Bu məqalədə biz 1918-ci ildən 1920-ci illərin ortalarınaqədər olan dövrdə yerli müzakirələrə dekolonial təhlil nəzəriyyəsindən istifadə edərək nəzər salır, bu rəqabətli və bəzən toqquşan maraqların Cənubi Qafqazda münaqişənin yaranmasında və formalaşmasında hansı formada həlledici rol oynadığını təhlil edirik. Biz XX əsrin əvvəllərində, birinci respublikalar dövründə yaşayan və yaradan xadimlər – Ermənistan Respublikasından Hovhannes Kacaznunun, Azərbaycan Cümhuriyyətindən isə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsərlərini təhlil edirik. İnanırıq ki, bu yanaşma bu gün müstəmləkəçilik irsinin nümunələrini göstərməyə və Ermənistan-Azərbaycan düşmənçiliyinin mənşəyi haqqında yayılmış bəzi mifləri dekonstruksiya etməyə kömək edə bilər.

Dekolonial yanaşmanın əsas xüsusiyyətlərindən biri onun Afrika və Asiyanın dekolonizasiyasından sonra bərabər və universal beynəlxalq hüquq normalarının bəyan edilməsinə baxmayaraq, müstəmləkəçi güclərin keçmiş koloniyalar üzərində hüquqi və qeyri-hüquqi mexanizmlər vasitəsi ilə dominantlığının necə davam etdiyini ifşa etməsidir. (Villalon 1998). Grosfoguel iddia edir ki, “dünyanın dekolonizasiyası”na dair miflər bu gün müstəmləkə idarəçilik modelinə əsaslanan idarəçiliyin reallıqlarını gizlətməkdədir (Grosfoguel 2007). 1990-cı

illərdə beynəlxalq hüququn üzvü olmaq kimi oxşar eyforiya bir çox keçmiş sosialist ölkələri, o cümlədən Ermənistan və Azərbaycan tərəfindən də paylaşılmışdı. Yalnız onilliklər sonra bu eyforiya yeni dünya reallığında "onlara müəyyən edilmiş sabit mövqenin" verildiyi ilə bağlı məyusluğun qəbul edilməsi ilə bitdi." (Tlostanova 2012).

Dekolonial yanaşma həm də milli dövlətləri vahid təhlil vahidi kimi qəbul edən determinist neorealist yanaşma tərəfindən nəzərə alınmayan daxili ideoloji mübarizələri də əhatə etməyə çalışır. XX əsrin əvvəllərində Ermənistan və Azərbaycanda yerli siyasi fikir homogenlikdən uzaq idi. Erməni İnkilabi Federasiyası (Daşnaksütyun), Ramkavar, Hnçakyan partiyaları ilə erməni bolşevikləri və ya Azərbaycan müsavətçiləri ilə Azərbaycan bolşevikləri arasında ciddi ideoloji fərqlərə göz yummaq olmaz. Biz Azərbaycan və Ermənistandakı əsas siyasi qüvvələr arasında gedən mübarizə və debatları, həmçinin onların antagonist qüvvələrin sürətlə dəyişən geosiyasi kontekstində rəqib imperiya gücləri ilə münasibətlərini yaxından araşdırmaq qərarına gəlmişik.

Buna görə də məqsədimiz Azərbaycan və Ermənistanın formal suverenliyə hazırlıqsız gəlməsinin çətin prosesini təhlil etmək üçün dekolonial yanaşmanı mənimsəməkdir ki, bu da bizi milli dövlətlərin və millətlərin müasir dünyanın təbii siyasi və ictimai formasiyaları olduğunu ifadə edən metodoloji millətçilikdən kənarda mövqe tutmağa sövq edir (Wimmer və Schiller 2002). Ermənistan və Azərbaycanın Rusiya İmperiyasından formal suverenlik əldə etməklərinə baxmayaraq, bu hələ hökmranlıq mexanizmlərinin sönməsi demək deyildi.

XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada vacib siyasi hadisələrə baxış

Bu bölmədə 1900-1920-ci illərdə Zaqafqaziyada baş verən

təlatümlü hadisələrin qısa xülasəsini təqdim edirik. XX əsrin ilk iyirmi ilində bölgədə bir neçə dəfə ərazi yenidənqurulması yaşanmasına baxmayaraq, Rusiya İmperiyası davamlı olaraq bölgənin inzibati idarəetməsini dikte etməyə davam edirdi.

Firuz Kazımzadə XX əsrin əvvəllərində Ermənistan-Azərbaycan münasibətləri ilə bağlı siyasi proseslərlə bağlı *Zaqafqaziya uğrunda mübarizələr (1951, 215)* kitabında bildirir ki: "Ermənistan və Azərbaycan arasında sərhəd bölgələrində əhalinin bölgüsü elə idi ki, müəyyən demarkasiya xətti çəkilə bilməzdi". Kazımzadə "Azərbaycan köçərilərinin daimi problem mənbələrindən biri olduğunu" (1951, 215) təfərrüatlandırır. Bu köçərilər əsrlər boyu sürülərini yaylaqlardan qışlaqlara qovmuşlar. Milli dövlətlərin qurulması və sərhədlərin cızılması ilə köçərilərin bu cür hərəkəti yeni yaranan iki xalqın sərhəddində ciddi maneələr yaratdı. Kazımzadə (1951, 215) qeyd edir ki, "İndi Ermənistan dağlara iddia etdiyi üçün köçərilərə şəxsiyyət vəsiqəsi və yaşayış yeri haqqında arayışlar verməklə, onların yoluna qarovul məntəqələri, gömrükxanalar və digər bu kimi maneələr yaratmaqla köçləri sistemləşdirməyə çalışırdı. Azərbaycan hökumətinin etirazları heç bir nəticə verməmişdi".

Sərbəst hərəkət məsələsi kimi ortaya çıxan münaqişə imperiya maraqları, artan millətçilik və regionda daha böyük qeyri-sabitlik kimi çoxsaylı amillərlə qarışmışdı. Rusiya imperiya rəsmilərinin fəaliyyətsizliyi münaqişəni daha da gərginləşdirirdi; ilk növbədə cinayətkarları həbs etməklə və ya cinayətkar qruplaşmaların qırğınlar törətməsinin qarşısını almaqla qan tökülməsinə maneə olmaq imkanına malik olsalar da, hakimiyyət müdaxilədən çəkinir və passiv qalırdı. Zaqafqaziya canişini Vorontsov-Daşkov özü də etiraf edir ki, 1905-ci ilin fevralında erməni-azərbaycanlı qırğınları zamanı hakimiyyət, demək olar ki, tamamilə fəaliyyətsiz qalmışdır (Kazımzadə 1951). Bu fakt Rəsulzadə (2014b) tərəfindən də son vaxtlar Ermənistan-Azərbaycan düşmənçiliyinin artmasının əsas səbəblərindən biri kimi müzakirə edilirdi.

Zaqafqaziyada rus olmayan xalqların əksəriyyəti mücərrəd millət kateqoriyası ilə deyil, öz dinləri, sinifləri və yerli mənsubiyyətləri ilə güclü eyniliyi bölüşən kəndlilər kateqoriyası idi. Kəndlilər tez-tez çar məmurları və ya ev sahibləri tərəfindən ayrı-seçkiliyə məruz qalsalar da, onların şikayətləri hələ millətçiliyə çevrilməmişdi (Suny 2011). Gürcülərin və ermənilərin daha çox üstünlük təşkil etdiyi, ziyalıların, fəallların və inkişaf etməkdə olan fəhlə sinfinin canlı həyatı olan şəhər məkanlarında vəziyyət fərqli idi, azərbaycanlılar isə bu mənada ən az şəhərləşmiş qrup idi (Suny 2011).

Georges Mamouliaya (2021) görə, bir neçə imperiya qüvvələri, yəni Osmanlı İmperiyası, Almaniya və bolşevik Rusiyası Zaqafqaziyada öz maraqlarını göstərirdilər. Birinci Dünya Müharibəsi vəziyyətində müttəfiqlərin maraqları daim dəyişirdi (Brisku and Blauvelt 2020). Bu təlatümlü vəziyyətdə hər üç ölkəyə müxtəlif imperiya gücləri tərəfindən fərqli vədlər edilirdi. Osmanlılar Azərbaycanın ilhaqını (Ermənistanı və Gürcüstanın bəzi hissələrini öz ərazisi hesab edirdilər) istəsələr də, yerli elitələr bunun əleyhinə idilər, çünki bu, müstəqilliyin itirilməsi demək idi, onlar isə Qafqaz dövlətlərinin konfederasiyasına daha çox meyl edirdilər. Osmanlılar həmçinin də Batumini arzulayırdılar, gürcülər və azərbaycanlılar isə Federativ Respublikanın dənizə çıxışını təmin etmək üçün bunun əleyhinə idilər. Lakin yerlərdə vəziyyət o qədər sürətlə dəyişirdi ki, bu üç ölkə sağ qalmaqlarını təmin etmək üçün xarici siyasətlərini tənzimləməli oldular.

1917-ci ildə uğurlu Oktyabr İnqilabından sonra Petroqradda bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsi aparıcı erməni, Azərbaycan və gürcü siyasi qüvvələrini Tiflisdə toplaşaraq müvəqqəti vilayət icra şurası yaratmağa sövq etdi. Zaqafqaziya Komissarlığının vəzifəsi demokratik federativ Rusiya respublikası qurulana qədər asayışı qorumaq idi (Hovhannisian

1969). Gürcüstan Sosial Demokratları və Milli Demokratlar, Erməni Daşnaksütyun (və ya daşnaklar) və Azərbaycan müsavətçiləri Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası (ZDFR) kimi tanınan birlik dövləti yaratdılar; 1918-ci il aprelin 22-dən mayın 26-dək bir ay müddətində mövcud oldu. Qısamüddətli təcrübə olsa da, üç Zaqafqaziya dövlətinin liderlərinin sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi, torpaq islahatları, iqtisadiyyat və xarici siyasət mövzusunda birgə qərar verdiyi maraqlı bir təcrübə idi (Brisku və Blauvelt 2020).

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin imperializmin Qafqaza təsirləri haqqında baxışları

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əsasən müxalif və millətçi qruplar tərəfindən azərbaycanlıların milli dirçəliş ideyasının banisi kimi tanınır (Goltz 2015). Bu bölmədə Azərbaycan siyasi elitasının, o cümlədən həm iqtidarın, həm də müxalifətin ultra-millətçi və militarist diskursunu dekonstruksiya və dekolonizasiya etmək üçün Rəsulzadənin Ermənistan-Azərbaycan münasibətləri və milli kimlik haqqında əsərlərinin alternativ oxunuşu təqdim olunur. Həmçinin, bu yazı ermənilərə qarşı nifrətlərini etnomillətçi ideyalarla əsaslandıran, eyni əsaslarla ictimaiyyəti artıq simvola çevrilmiş Rəsulzadənin müəyyən obrazı ətrafında səfərbər edən Azərbaycandakı dominant siyasi qrupların miflərini sual altına qoyur. Bu yazıda Rəsulzadənin baxışlarını paylaşmaq və ya onun iddialarını müdafiə etmək fikrimiz yoxdur. Məqsədimiz onun fikirlərinin müasir Azərbaycanda millətçi qruplar tərəfindən yanlış şərh edildiyini göstərməkdir.

XX əsrin əvvəllərində millətçi, panislamist, pantürkist, bolşevik və bir çox başqa siyasi qrupların formalaşması ilə Qafqazda siyasi həyat daha da mürəkkəbləşdi. Çar Rusiyasının parçalanması zamanı və ondan sonra da Qafqaz ziyalılarının qarşısında əvvəlki idarəçilik formasından miras qalmış bir çox

sual və problemlər dururdu. Bu məsələlər getdikcə siyasi çalarlar qazanırdı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə birinci Azərbaycan Respublikasının ideoloji avanqardını təmsil edən görkəmli Azərbaycan siyasi lideri idi. Rəsulzadə rus elitizminə qarşı revizion baxışları olan bir müsəlman olaraq dil problemlərindən yazır və rus dilini az-çox bilməyən, yaxud ancaq rus dilində danışmağa çalışan tatarları sərt şəkildə tənqid edirdi. Müsavat Partiyası liderlərinin irəli sürdüyü bu tənqidlər tədricən siyasi bəyanatlara və yeni mədəni-siyasi iddiaların elanına çevrilirdi. Rusiya imperiyasının nəzarəti altındakı regionda hegemon etnomədəni və iqtisadi hökmranlığın süqutundan sonra yaranan qeyri-müəyyənlikdə Qafqaz ziyalıları millət, milli azadlıq, milli həmrəylik və Avropa modernist ənənələrindən gələn digər terminlərə aydınlıq gətirməyə çalışırdılar. Rəsulzadə o ziyalılardan idi ki, mütəmadi olaraq müxtəlif mətbuat orqanlarında məqalələr dərc edir və ali təhsili olmamasına baxmayaraq, müsəlmanlar arasında əsas müəlliflərdən biri kimi qəbul edilirdi. Onun üçün bu terminlərin müəyyənləşdirilməsi Azərbaycanın dövlət quruculuğu və beynəlxalq əlaqələri üçün əsas məqsəd idi. Belə ki, Rəsulzadə *Əsrimizin Siyavuşunda* (2015) yazır ki, onlar dövləti yoxdan yaradıblar.

Sivil adlanan dünya yalançı elmi geosiyasətin yeni meta-dilində danışarkən, Rəsulzadə təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqlar və yerli qərarların funksionallığı üçün həll yollarının tapılması zərurətindən irəli gələrək, dar bir baxış bucağından tarixi və öz dünyagörüşünü çərçivəyə salmağa cəhd etdi. Lakin 1926-cı il mayın 15-də *Yeni Qafqaziya* jurnalında dərc olunan *Növbə Şərqiindir* adlı məqaləsində Qərb dövlətlərindən, yəni Avropa və ABŞ-dan narazı qalaraq, Amerika və Avropadakı ən radikal siyasi hərəkatların belə Şərqdəki siyasi hərəkatlarla maraqlanmadığını bildirdi. Yalnız Birinci Dünya Müharibəsindən sonra amerikalılar və avropalılar Şərqdə baş verən güclü hərəkatlara diqqət yetirdilər (Rəsulzadə 2018).

Beləliklə, şərq xalqlarının yeni güclü hərəkatını qeyd edən

Rəsulzadə öz əsas argumentini bir daha təkrarlayırdı: indi təcrübəni davam etdirmək növbəsi Şərqdə idi. Avropa dövlətlərinin təhlükəsizlik paradıqlarından çıxış edərək, o, Qafqaz xalqlarının dövlət quruculuğu prosesinin elementi kimi anti-bolşevik və hətta anti-Rusiya mövqelərini prioritet və dövlət quruculuğundan ayrılmaz bir proses hesab edirdi (Rəsulzadə 2018). O, yalan danışan zülmkardan azad olmaq istəyən kütlənin nifrətinin təbii olduğunu vurğulayırdı. Bu da təbiidir ki, hərəkətlər ideya uğrunda yönləndirilir və mübarizə nümayiş etdirirlər (məsələn, kütlənin nifrətini repressiv aristokratiyaya və demokratiya əleyhdarlarına yönəltmək). Rəsulzadə daha sonra Avropa tarixi ilə bəzi paralellər aparır: “Ona görə də alman həmrəyliyi taktikası Fransaya, slavyan həmrəyliyi taktikası Almaniyaya və Türkiyəyə düşmənçilik idi, İtaliya həmrəyliyi taktikası isə Avstriyaya qarşı düşmənçilik idi” (Rəsulzadə 2018). Nəticə etibarı ilə Rəsulzadə Avropa tarixindən nümunələrə əsaslanaraq belə qənaətə gəlir ki, ziyalıların kütlə ilə birliyi dövlət quruculuğu, zülmədən azad olmaq və demokratiya üçün zəruridir.

Qərb yönümlü bir siyasi qurumun lideri kimi Rəsulzadə verilən modernist və müstəmləkə sosial-siyasi reallıqları çərçivəsində sərt və sürətli qərarlar qəbul etməyə məcbur oldu. Əsərləri onun dövrün imperializminə və müstəmləkəçiliyinə qarşı bir ideya olaraq millətçiliyə bağlı olduğunu nümayiş etdirir. Bununla belə, qərb yönümlü yeni yaranan siyasi qurumun lideri kimi Rəsulzadə Qərb cəmiyyətlərinin tarixi və siyasi sosiologiyasının ideoloqları tərəfindən müəyyən edilən bilik strukturlarını təkrar istehsal etmək məcburiyyətində qaldı. Başqa sözlə, o, dekolonial yanaşma göstərə bilməyərək imperialist maraqların tələsindən qurtula bilmədi, əksinə Rusiya imperiyasına qarşı xüsusi mübarizə formasına – anti-kolonializmə sadıq qalaraq siyasəti millətçi mövqedən aparmağa davam etdi.

Rəsulzadə Rusiyanı bir imperiya və Qafqazda axan qanların səbəbkarı kimi qələmə verir. Onun düşüncələri Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcud olduğu dövrdə və onun dağılmasından

sonrakı onilliklər ərzində dəyişsə də, o, 1929-cu ilin sentyabr-oktyabr aylarında *Qafqaz Dağlıları* jurnalında yazılan məqaləsində belə eyni anti-bolşevik möqedə dayanır. Bu məqalə onun qonşu Qafqaz xalqları haqqında fikirlərini öyrənmək baxımından diqqətəlayiqdir. Məqalədə Rəsulzadə eyni zülmkara qarşı birləşmək üçün müxtəlif etnoslardan olan Qafqaz xalqları arasında həmrəyliyin zəruriliyini vurğulayır (Rəsulzadə, 2022). Anti-Rusiya mövqeyi ilə Rəsulzadə (2022) yazır ki, “Qafqaz İttifaqı İran və Türkiyə tərəfindən rəğbətlə qarşılanacaq və bu xüsusi Birliyin bu iki müsəlman dövləti üçün niyə vacib olduğuna dair uzun izahatlara ehtiyac varmı [Rusiyaya qarşı bufer zona kimi]?” Rəsulzadə Qafqaz Konfederasiyasının yaradılmasının vacibliyini vurğulayaraq, konfederasiya ideyasının Qafqaz xalqları tərəfindən müsbət qarşılandığını nəzərdə tutur.

Qafqaz, Ukrayna və Türküstandan olan mühacirlərin nümayəndələri üçün 1930-cu il Paris konfransında təqdim olunmuş *Panturanizm və Qafqaz problemi* məqaləsində də analoji çıxış var. Onun əsas arqumenti Rusiyanın türk xalqlarının zülmkara qarşı birləşməsinin və siyasi şüura sahib olmasının zəruriliyi idi; ona görə də türkçülüüyü bu xalqları müstəqillik uğrunda imperiyaya qarşı birləşdirməyə qadir siyasi ideologiya kimi görürdü. Bununla belə, panturanizm, Rəsulzadənin fikrincə, o dövrdə həyata keçirilməsi mümkün olmayan romantik siyasi ideologiya idi. Əksinə, türkçülüünün tək-cə türklərin deyil, müxtəlif millətlərin bu ideologiya altında meydana çıxmasına imkan verdiyini ətraflı izah edirdi. Buna baxmayaraq, o, Azərbaycanda inkişaf edən panturanizmi Çexiyadakı panslavizmə bənzədərək, orada olduğu kimi Azərbaycan ziyalılarının da federalizm yolu ilə gedərək müstəqil Azərbaycanı Qafqaz Konfederasiyasının birliyində gördüklərini etiraf edirdi (Rəsulzadə 2011).

Bu məqalədə Rəsulzadənin seçilmiş əsərlərinin icmal bir həqiqəti aydınlaşdırır ki, Rəsulzadə millətçiliyə Avropadan

gələn, imperiya boyunduruğuna qarşı insanları birləşdirə bilən və etnomillətçi ritorikaya əsaslanmayan mütərəqqi və modernist ideologiya kimi istinad etmişdir. Əslində, Qafqazda dinc birgə yaşayış və sülh çağırışları onu İkinci Qarabağ Müharibəsi zamanı cəmiyyət tərəfindən rədd edilən və susdurulan müasir sülh qurucuları (Səmədov 2020) və müharibə əleyhdarı fəallarla daha da yaxınlaşdırır. Əsas fərq odur ki, Rəsulzadə ermənilərlə azərbaycanlılar arasındakı düşmənçiliyi rus imperializminin nəticəsi kimi görürdü, müasir sülh fəalları isə bu ritorikanı bölüşməzlər, çünki onların mübarizəsi etnomillətçi nifrət, militarizm və avtoritarizmə qarşıdır və iki ölkə arasında sülhün qurulmasına yönəlib. Məsələn, Rəsulzadə 1906-cı ildə *Dəvət Qoçda* nəşr edilmiş *Mərazimizin Çarəsi* əsərində, xəstəliyin nədən ibarət olduğunu müəyyən edilməsinin vacibliyindən bəhs edərək, mərazin Rusiya imperiyası tərəfindən insanların diqqətini imperiyadakı qeyri-sabitlik, korrupsiya, müharibə və xaosdan yayındırmaq cəhdlərindən ibarət olduğunu qeyd edir.

“Düşünürəm ki, hamı bizə təsir edən bu xəstəliyin səbəbini bilir. Rusiyanı Qafqazın cənnətini cəhənnəmə qoyan qanlı burulğana salan tiranlığı və bürokratiyanı hamı bilir və tanıyır. Yaxud Ukraynanı və ya digər qeyri-rus şəhərləri Odessa, Kişinyovu bədbəxt edən rus zülmünü-qəddarlığını kim bilməsin?! Qafqaz əmirlərinin xəyanətinə bələd olan hər kəs bu barədə mənimlə razılaşar. Çünki *naqəşidziləri* , *əlixanovları* , *qoloşapovları* , *lyutskiləri*, *pivovarovları* və *başqalarını* görüb razılaşmamaq mümkün deyil. Rus inqilabının məzarından dirilən bürokratlar nicat tapmaq üçün hər cür xırda işlərə əl atdılar, iki xalqın kasıb təbəələrini zülm və bir-birindən təcrid etmək üçün qeyri-mümkün hiylələrə əl atdılar. Onlar iki xalqı bir-biri ilə toqquşdurmağa və bu yolla inqilabı haqsız qana qərq etməyə çalışdılar. Amma qırğınların əsas səbəbkarı, inqilab qorxusundan ağlını itirmiş bürokratiya ondan xəbərsizdir ki, səxavətlilərin qanı zalımları batırır, alovlanan azad düşüncələr qanla sönmür (Rəsulzadə 2014a, 27).”

0, bu yazını iki xalq arasında düşmənçiliyə son qoymağa və onu

münaqişənin əsl səbəbi olan imperializmə qarşı yönəltməyə çağırışla bitirir. Bu günlərdə belə çağırışlar Azərbaycanda xəyanətə bərabər sayılır və oxşar diskursları müdafiə edən sülh fəalları sıxışdırılır və ya susdurulur.

“Qafqazdan olan sülh fəalları: Əgər sülh istəyirsinizsə, yeni xəstəliyə çarə tapmaq istəyirsinizsə, bu xəstəlikdən xilas olmaq üçün birləşin. Nə qədər ki səbəb var, bu xəstəlik qalacaq” (Rəsulzadə 2014a, 28).

Bu hissədə Rəsulzadənin Azərbaycan millətçiləri tərəfindən geniş şəkildə manipulyasiya edilən bir neçə yazılarının fərqli oxunuşu təqdim edilmişdir. Millətçilik ideyaları Rəsulzadə tərəfindən rus imperializminə reaksiya olaraq səfərbər edilmiş və Avropa ziyalı dairələrinin cərəyanlarını təkrar etmişdir. Müasir etnomillətçi nifrət və düşmənçilik normal və Azərbaycanın qurucu atalarından miras kimi əsaslandırılır. Lakin bu məqalədə adı çəkilən Rəsulzadənin müxtəlif dövrlərə aid əsərlərində eyni etnomillətçi nifrət və düşmənçilik əks olunmur; əksinə bir çox hallarda Rəsulzadə Qafqaz Konfederasiyası ideyasını dəstəkləyir. Onun istəkləri müstəqil Azərbaycan olsa da, bu müstəqillik Qafqaz Konfederasiyası mövcudluğu daxilində idi. O, bunu ümumi dəyərləri, adət-ənənələri, əzabları və mübarizələri paylaşan insanlar üçün təbii həll yolu kimi görürdü. Yazılarında mənimsədiyi və nəzəriləşdirdiyi türk kimliyi ilə yanaşı, güclü qafqaz kimliyi də vardı.

Hovhannes Kacaznunun Cənubi Qafqaza imperializmin təsiri haqqında baxışları

Birinci Ermənistan Respublikasından olan erməni siyasi xadimlərinin yazıları (28 may 1918-ci il – 2 dekabr 1920-ci il) Ermənistanın 1920-ci ilin dekabrında bolşeviklər tərəfindən ələ keçirilməsinə və sovetləşməyə qədər ölkədə baş verən siyasi proseslər və ictimai müzakirələr haqqında qiymətli mənbələrdir. Bu bölmədə Birinci Ermənistan Respublikasının qurucularından biri və onun ilk baş naziri

Hovhannes Kacaznunun iki məqaləsi müzakirə olunacaq. Kacaznunun yazıları keçmiş Osmanlı və Rusiya imperiya gücləri arasında sıxışdırılmış yeni müstəqil ölkə üçün həlledici seçimlər etməyin ağır emosional yükünü göstərməklə yanaşı, həm də yeni yaranmış dövlət üçün zəruri olan pragmatik düşüncə xəttini əks etdirir. Hətta bir əsr keçsə də, Kacaznuni və onun partiya yoldaşları arasında Ermənistanın hansı siyasi oriyentasiyaya yiyələnməli olduğu, xarici qüvvələr, yeni, Türkiyə və Rusiya qarşısında regional çağırışların və ölkənin mövcud olma şanslarının nə olduğu barədə müzakirələr bu gün də aktual olaraq qalır. Eyni zamanda, Kacaznunun millət və millətçilik haqqında düşüncələri, Osmanlı və Rusiya imperiya güclərinin zülm siyasətini tənqid etməsi, İngiltərə və ya Almanıyanın qəddar müstəmləkə siyasətini ifşa etməkdə isə acizliyi onun müasir dünyanı formalaşdıran sivilizasiya bölgülərinin mövcud olmasına görə imperializm və müstəmləkəçilik anlayışının məhdud olduğunu göstərir.

1918-ci il mayın 28-də Rusiyadan müstəqilliyini elan etməzdən əvvəl Ermənistan ağır humanitar böhranın ortasında idi. Ölkə Osmanlıdan olan erməni qaçqınları ilə dolu idi, aralarında çoxlu yetimlər, Erməni Soyqırımından sağ çıxanlar da var idi. Aclıq və xəstəlik İrəvan və Eçmiədzin küçələrində minlərlə insanın ölümünə səbəb olmuşdu. Ermənistandakı dəhşətli humanitar böhran 3 mart 1918-ci ildə Brest-Litovsk müqaviləsi ilə bolşeviklərin Osmanlı İmperiyası ilə əldə etdiyi və bir çox ermənilər tərəfindən alçaq xəyanət kimi qiymətləndirilən sövdələşmənin ağır nəticələri ilə daha da mürəkkəbləşdi (Hovhannisian 1971).

1918-ci il iyunun ortalarında Osmanlı ordusunun Ermənistan sərhədlərində yerləşdirilməsi ilə Osmanlı İmperiyası ilə yaxşı münasibətlərin qurulması xarici siyasətin əsas prioriteti və Ermənistanın milli təhlükəsizliyinin mühüm sütunu kimi göstərildi. Üstəlik, Osmanlı silahlı qüvvələrinin bölgədə olması Ermənistanda "Osmanlı İmperiyası və Azərbaycanın

ruhlandırdığı, dövlət əleyhinə mövqe tutan" müsəlman əhalinin üsyanlarına səbəb olmuşdu (Kacaznuni 1923, 36) . Gürcüstanda da vəziyyət oxşar idi, burada Acariyadakı minlərlə gürcü müsəlmanı bölgənin böyük şəhəri olan Batum şəhərinə keçən Osmanlı qüvvələrinə kömək edirdi (Hovhannisian 1971). Hovhannisianın yazdığı kimi, "siyasi sədaqətlərin müəyyən edilməsində dini kimlik milli mənşədən daha əhəmiyyətli rol oynamışdır" (Hovhannisian 1971, 158).

1918-ci il avqustun 3-də Ermənistan parlamentindəki ilk çıxışında Kacaznuni sürətli həll tələb edən əsas məsələləri qaldıraraq əsas xarici siyasət istiqamtlərini açıqladı (Ani Erməni Araşdırma Mərkəzi 2020):

1. Osmanlı hökuməti ilə sülhü möhkəmləndirin və qonşuluq münasibətləri qurun. Osmanlı hökuməti ilə razılaşdırılmış bütün öhdəlikləri ciddi şəkildə yerinə yetirin və Osmanlı hökumətinin qarşılıqlı şəkildə hərəkət etməsini təmin edin. Xüsusilə, Osmanlı qoşunlarının ölkəmizdən çıxarılması və qaçqınların [evlərinə] qaytarılması məsələlərini həll edin.
2. Demokratik dövlətlərin ruhuna və məqsədlərinə uyğun gələn öz müqəddəratını təyinetmə prinsipini qəbul etməklə Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan arasında sərhad məsələlərini qarşılıqlı şəkildə həll edin.
3. Azərbaycan və Gürcüstanla qarşılıqlı anlaşma yolu ilə Zaqafqaziya Respublikasından qalan qurumlar ləğv edilsin.

Proqramda Rusiya yox idi. Ermənistanın geniş siyasi və vətəndaş cəmiyyəti dairələri hakimiyyətdə kimin olmasından asılı olmayaraq, Rusiya ilə diplomatik münasibətlərin qurulmasının tərəfdarı olduğu halda, Kacaznuni Rusiya-Ermənistan münasibətlərinin taleyi ilə bağlı bir açıqlama verməkdən çəkindi (Petrosyan nd). Osmanlı İmperiyasının təzyiqi ilə 1918-ci il iyunun 3-də Batumda erməni nümayəndə heyətinin başçısı Aleksandr Xatisyan sənəd imzalamışdır ki, bu sənədə əsasən, "Ermənistan Respublikası hökuməti bütün

müharibə boyu Osmanlı İmperiyası ilə müharibə vəziyyətində olan dövlətlərlə diplomatik əlaqələr saxlamamağı öhdəsinə götürür. (Petrosyan nd).” Birinci Dünya Müharibəsinin sonuna qədər qalan Osmanlı İmperiyasının təzyiqi və Rusiyada qırmızı və ağ ordular arasında gedən vətəndaş müharibəsinin qeyri-müəyyənliyi Ermənistan Respublikasını Rusiyadakı hər iki döyüşən siyasi qüvvə ilə qeyri-rəsmi, gizli əlaqə qurmağa məcbur edərək münasibətləri ticarət və iqtisadi çərçivə ilə məhdudlaşdırdı (Petrosyan nd). Birinci Dünya Müharibəsinin başa çatması və Osmanlı İmperiyasının məğlubiyyəti Zaqafqaziya regionu üçün dönüş nöqtəsi oldu. Ermənistan hökumətinin Batumi sülh konfransında Osmanlı İmperiyası ilə imzaladığı öhdəliklər qüvvədən düşdü. 1918-ci il noyabrın sonundan etibarən ingilis silahlı qüvvələri geri çəkilən Osmanlı hərbi hissələrini (Petrosyan nd) əvəz edərək, tədricən bölgəyə daxil olmağa başladı.

Osmanlı və Rusiya imperializmini pisləməsinə baxmayaraq, Kacaznuni Avropa imperiya/müstəmləkə genişlənməsini və zülmünü ifşa edə bilmədi. Onun 1923-1924-cü illərdə nəşr olunan *Millət və Vətən* essesi müstəmləkə xalqlarının başçılıq etdiyi anti-imperiya mübarizələrinə maraqlı bir baxış ortaya qoymuşdu. O, bu essədə Osmanlı və Rusiya imperiya rejimlərini “hamı üçün avtokratik” kimi təsnif etdiyi halda, dövrün qnoseoloji avrosentrik perspektivindən irəli gələn bir qiymətləndirmənin nəticəsi olaraq isə Britaniya rejimini “sivil” rejim kimi təqdim etmişdi (Kacaznuni , 1923-1924, 50).

1921-ci ilin fevralında Ermənistanda bolşeviklərə qarşı üsyan baş verdi və Vətəni Xilasetmə Komitəsi Yerevanda və ondan kənarda hakimiyyəti Artasata çəkilən Erməni İnqilab Komitəsindən aldı (Vratsian 1924). Daşnaksütyun fevral üsyanını Ermənistanda öz hakimiyyətini bərpa etmək üçün həlledici məqam kimi görərək, Kacaznuni Ermənistanın Rusiya tərəfindən mənimsənilməsinin qarşısını almağın yeganə yolu kimi Türkiyə ilə yaxınlaşma siyasətini dəstəklədi:

“Bu gün bizim yanımızda iki real güc var: biri Sovet Rusiyası, digəri Türkiyə. Qalan güclər bizdən çox uzaqdadır. Acı təcrübənin göstərdiyi kimi, biz birinci qüvvəyə dözə bilmərik. Yerdə qalan isə, ikinci qüvvə ilə dostluq etmək və barışmaqdır. Bolşeviklərin qayıdışı türklər və bizim üçün arzuolunmazdır. Bolşeviklərin qayıdışı Ermənistanı Rusiyaya birləşdirməkdən başqa heç nə demək olmayacaq. Belə olan halda Türkiyənin çoxəsrlək düşməni olan böyük və aqressiv Rusiya ilə (mən aqressiv deyirəm, çünki Sovet Rusiyasınının çar Rusiyası ilə eyni imperialist dövlət olduğu hamıya aydındır) yenidən sərhəddi olacaq.” (Vratsian 1924, 18).

Vratsian bolşevizmi rus imperializminin davamı kimi pisləyərək, ermənilərin “Ermənistan onların kommunist eksperimentləri üçün materialdan başqa bir şey olmadığı” bolşeviklərə boş ümid bəslədiklərindən gileyləndi (Vratsian 1924, 10). O, sovet gizli polisinin daşnak partiya üzvlərinə, erməni hərbi zabitlərinə və siyasi müxalifət kimi görünən hər kəsə qarşı başlatdığı genişmiqyaslı terror kampaniyası haqqında yazırdı: “Ermənistanın müstəqilliyi ölü məktub olaraq qaldı. Ölkəmiz sadəcə olaraq Böyük Rusiyanın quberniyalarından birinə çevrildi” (Vratsian 1924, 13).

Kacaznununin Türkiyə ilə yaxşı münasibətlər qurmaq və bolşevik Rusiyasınının təsirinə qarşı mübarizədə Ankaraya arxalanmaq istəyi Türkiyənin Zaqafqaziyada strateji marağınının praqmatik qiymətləndirilməsindən irəli gəlirdi. Kacaznununin düşüncə xəttinə görə, əgər Sovet Rusiyası imperialist çar Rusiyasınının davamı kimi görünə və Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstanı özünə cəlb edib, beləliklə də onların formal suverenliyinə son qoyacaqsa, Türkiyə bu üç respublikanın Sovet Rusiyası arasında bufer zonası kimi qalmasında maraqlı idi. Kacaznununin 1921-ci ilin martında yazdığı kimi, “Bu üç yeni yaranmış, kiçik və gücsüz [dövlət] Türkiyə üçün heç bir təhlükə yarada bilməz, lakin onlar eyni zamanda, Rusiyanın müdaxiləsinə qarşı müəyyən təhlükəsizliyi təmsil edir” (Vratsian 1924). Üstəlik, aparıcı Daşnaksütyun üzvləri Hovhannes Kacaznuni, Aram Manukyan, Aleksandr Xatisyan, Ruben Ter-Minasyan və bir çox başqaları

əmin idilər ki, Osmanlı İmperiyası ilə münasibətlərin yaxşılaşdırılması Azərbaycanın Ermənistan ərazi iddialarının qarşısını da alacaq (Ani Erməni Araşdırma Mərkəzi 2022). Lakin bolşevik təcavüzünə qarşı Türkiyəyə güvənmək kimi bir strategiya yalnız geosiyasi şərtlər Türkiyə-Rusiya yaxınlaşmasına töhfə vermədiyi müddətcə işləyə bilərdi.

1923-cü il Kacaznunun siyasi oriyentasiyasında dramatik dönüş ili oldu. 1923-cü ilə qədər Kacaznunun bolşevik hökuməti ilə bağlı mövqeyi barışmaz olsa da, Ermənistan Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olduğdan sonra, əksər partiya yoldaşlarının əksinə olaraq, o, dünya ermənilərinin Sovet Ermənistanını dəstəkləməsi ilə bağlı qeyri-populyar ideyanı dəstəklədi.

Ermənistanın kiminlə müttəfiq olması məsələsinə gəlincə, Kacaznuni Ermənistanın qonşularını – Gürcüstan, Azərbaycan və digər milli-siyasi birləşmələri (Abxaziya, Acariya, Cənubi Osetiya, Zaqatala və qismən də Dağıstan), bu xalqlar arasındakı bir-birinə bağlı coğrafi, iqtisadi və tarixi əlaqələrə baxımından, Ermənistanın dövlət birliyi qurması üçün ən təbii müttəfiqləri kimi görürdü. Ermənilərin, gürcülərin və azərbaycanlıların Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının çətiri altında siyasi birlik yaratmaq üçün ilk cəhdlərinə nəzər salan Kacaznuni üç milli dövlətin razılığa gələ bilməməsini və xarici qüvvələrin bu daxili fikir ayrılıqlarından sui-istifadə etməsini TDFR-in dağılmasına səbəb kimi göstərir. İlk üç Zaqafqaziya respublikasının rəhbərliyi nə sərhəd mübahisələrini həll etmək üçün kifayət qədər siyasi yetkinlik tapa bildi, nə də “qarşılıqlı inamsızlıq, şübhə və qorxuya” qalib gələ bildilər (Kacaznuni 1924, 1). Azərbaycan və Gürcüstan bu unikal formal müstəqillik və imperiya suverenliyindən qoparaq bir-biri ilə müttəfiq olmaq fürsətindən istifadə etmək əvəzinə Türkiyə ilə müttəfiqliyə üstünlük verdilər, halbuki ermənilərin nəzərində Türkiyə ekzistensial təhlükə idi (Kacaznuni 1924, 1).

Birinci Dünya Müharibəsinin başa çatmasından sonra Qərb

dövlətlərinin, xüsusən Britaniya İmperiyasının və ABŞ-ın Zaqafqaziya regionunda Rusiya ilə potensial münaqişəyə görə bölgədə maraqlarının az olmasından danışan Kacaznuni erməni xalqının Qərbə bağlanması ilə bağlı ümidlərinin illüziya olduğunu qeyd edib.

Kacaznuniyə görə, Azərbaycanın türklərlə etnik qohumluğu, coğrafi mövqeyi, Azərbaycanın *Müsavət* partiyası ilə ideoloji yaxınlığı türklərin Bakıda möhkəmlənməsinin əsas səbəblərindəndir. Kacaznunun yazdığı kimi, Birinci Dünya Müharibəsi illərində müsavətçi ziyalılar Osmanlı imperiyasını özlərinin ən təbii müttəfiqi kimi görürdülər. Kacaznuni Türkiyə üçün Azərbaycanla strateji əlaqənin əhəmiyyətindən danışır: "Türkiyə ilə Naxçıvan yalnız Araz çayı ilə ayrılır, Naxçıvanı Azərbaycandan isə Ermənistan Zəngəzurunda yerləşən qısa dəhliz ayırır. Demək olar ki, başa çatmaqda olan Ələt - Culfa dəmir yolu həmin ayrılığa son qoyacaq və Bakı fiziki cəhətdən Naxçıvana, beləliklə də Ankaraya bağlanacaq" (Kacaznuni 1924, 1). Gürcüstan hökumətinin Türkiyəyə qarşı müsbət mövqeyini və bölgədəki türk hegemonluğuna qarşı ermənilərin (və yaqin ki, bəzi gürcülərin) asanlıqla aradan qaldırılabilən müqavimətini nəzərə alsaq, Türkiyənin Zaqafqaziyadakı təsirinə yeganə maneə Rusiya idi. Beləliklə, Zaqafqaziyanın Rusiyadan ayrılması istər-istəməz bölgənin türk imperial maraqlarına tabe olmasına gətirib çıxaracaqdı: "Keçmişdə biz Rusiyanın Zaqafqaziyasını görmüşük; gələcəkdə Türk Zaqafqaziyasını görə bilərik" (Kacaznuni 1924).

Kacaznuni kamalist Türkiyənin Osmanlı İmperiyasından əsaslı şəkildə qopduğunu düşünür. Əksinə, Türkiyə Cümhuriyyəti Osmanlı sələflərinin imperialist siyasətinin mahiyyətini davam etdirən bir dövlət kimi görürdü. Belə qüvvə "müttəfiq ola bilməz, sadəcə olaraq ən sərt və ibtidai mənada hakim qüvvə ola bilər" (Kacaznuni 1924 1). Hökumətlərin öz azlıqları ilə daxili münasibətlərini müttəfiqlik psixologiyasının əsasını təşkil edən mühüm amil kimi qəbul edərək, Ankaranın kürd xalqının hüquq və istəklərini tanıya bilməməsi Kacaznuni (1924, 1) tərəfindən dövlətin iradəsinin əsas göstəricisi kimi

qiymətləndirilmişdir.

Milli-militarist kamalist Türkiyəni bolşevik Rusiyasına qarşı qoyaraq, Kacaznuni bolşevik siyasi sisteminin bir hissəsini təşkil edən və artıq həyata keçirilən ittifaqların fərqli xüsusiyyətinə işarə edir. Türkiyənin Ermənistan üçün ekzistensial təhlükəsini nəzərə alsaq, bolşevik hökumətinin süqutu həm də Ermənistan dövlətinin sonu demək olardı. Kacaznuni belə nəticəyə gəlir ki, Qərbdə heç bir müttəfiqi olmayan və Türkiyə üstünlüyünün ölümcül təhlükəsi altında olan Ermənistanın Rusiya ilə müttəfiq olmaqdan başqa siyasi seçimi yoxdur.

Birinci Ermənistan Respublikasının qurucularından biri olmasına baxmayaraq, Hovhannesin Kacaznuninin rolu bu gün də diqqətsiz qalır. Kacaznuninin ARF proqramını tənqid etməsi, partiyadan ayrılması və Sovet hökumətinə müraciəti ARF-ə bağlı dairələr arasında onun mənfi xatırlanmağına səbəb olub. Kacaznuninin intellektual irsi Ermənistan Respublikasında da diqqətdən kənarda qalır və 2018-ci ildə Kacaznuninin anadan olmasının 150 illiyinə yalnız bir neçə ermənin qatılması bu faktın acı təsdiqidir (Stepanyan 2018).

Mark Bloch (1977) *Tarixçinin sənəti* adlı klassik əsərində tarixi təkcə möhtəşəm dövrlərin və əlamətdar tarixlərin ardıcılığı kimi deyil, həm də adi kişi və qadınların hərəkətləri və yaradıcılıqları, özləri haqqında danışdıqları hekayələr və hekayələri öyrənən və ötürürənlər kimi görür ki, bu da onları tarixən şərtləndirilmiş varlıqlar edir (Little 2020). Bir ziyalı və ictimai xadim kimi Kacaznuninin yazıları erməni dövlətçiliyi və millətinin üzləşdiyi ən mühüm çağırışlar haqqında dərin fikirlərlə bizi tanış edir. Bu çağırışların bir çoxu bu gün də öz aktuallığını qoruyur.

Yekun qeydlər və tövsiyələr

Bu məqalədə Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərinə dekolonial yanaşma rakursundan baxılıb. İmperiyaaların dağılmasına baxmayaraq, müstəmləkəçilik irsi əvvəllər müstəmləkə olmuş

ölkələrin biliyinə, diskursuna və mentalitetinə daxil olaraq qalır; Cənubi Qafqaz bu qaydadan istisna deyil. Həm Azərbaycan, həm də Ermənistanın siyasi rəhbərliyinin bir-biri ilə razılaşa bilməməsi, bunun əvəzinə güclü müttəfiqlərə arxalanmağın milli suverenliyə olan təhdidləri aradan qaldıracağını güman etməsi Ermənistan və Azərbaycanın XX əsrin əvvəllərindəki və bugünkü vəziyyəti arasındakı paralelləri xatırladır.

Rəsulzadə və Kacaznunun qaldırdıqları suallar, Azərbaycan və Ermənistandakı müxtəlif siyasi qüvvələrin apardığı müzakirələr, hər bir ölkənin qəbul etməli olduğu siyasi oriyentasiya ilə bağlı məsələlər bu gün də aktualdır. Eyni zamanda, Rəsulzadə anti-Rusiya imperiya mübarizəsini müdafiə edərkən Kacaznuni isə Osmanlı və Rus/Bolşevik imperiya güclərini tənqid edərkən, hər ikisi anti-imperiya tənqidi edə bilməyən, Qərbin, əsasən Britaniya, Fransa, Almaniya imperializmini, müstəmləkəçiliyini, irqçiliyi, bərabərsizlikləri və müstəmləkə xalqlarının istismarını görməzdən gələn millətçi liderlər idi. O dövrün bir çox Zaqafqaziya mütəfəkkirləri, o cümlədən Kacaznuni və Rəsulzadə üçün Qərb kimi tanınan imperiya gücləri az inkişaf etmiş xalqları tərəqqiyə aparan və sivilizasiya gətirən qüvvələr kimi görünürdü. Rusiya və Osmanlı İmperiyaları region üzərində iqtisadi, siyasi və/və ya mədəni hökmranlıq formalarını özündə ehtiva edən maddi müstəmləkəçiliyi həyata keçirərkən, Qərbi Avropa gücləri diskursiv hökmranlığın bərpasında müvəffəqiyyətli oldular.

Ən yeni tarixə baxsaq, dövlət sosializminin süqutu Ermənistan və Azərbaycanı iki əks seçim qarşısında qoydu – ya Qərblə birləşmək, bu da Rusiyanın təsir dairəsindən uzaqlaşmaq və *sivil dünya* ilə ayaqlaşmaq fantaziyasına yaxınlaşmaq demək idi, ya da Rusiya ilə tam birləşərək, yenidən keçmiş imperiya gücünə tabe olmaq.

Birinci və ikinci Dağlıq Qarabağ müharibələri erməni və Azərbaycan cəmiyyətlərini ağır vəziyyətdə qoydu, minlərlə ölü

və köçkün, eləcə də dərin sarsıntı keçirən nəsillər oldu. Birinci müharibədən bəri qapalı sərhədlər və bir-birindən təcrid cəmiyyətləri daha da uzaqlaşdırdı və keçmişdən gələn narrativlərin radikallaşmasına yol açdı. Bununla da hər hansı əməkdaşlıq və dialoq perspektivlərini əlimizdən aldı.

Regionda uzunmüddətli sabitlik və inkişaf naminə biz adi insanlara, alimlər, fəallar, siyasətçilər və sülh qurucuları icmalarına aşağıdakı tövsiyələri vermək istərdim:

1. Əlaqələr qurmaq, şəbəkələrə qoşulmaq və ya Qlobal Cənub icmasının konfranslarında və digər mühüm tədbirlərdə iştirak etməklə dekolonial dialoqa qoşulmaq;
2. Yerli biliyə və əsas sülh quruculuğuna diqqət yetirməklə münaqişələrin həlli üzrə bilik və təcrübələri dekoloniallaşdırmaq;
3. Qlobal sülh quruculuğunda Qərb müstəmləkə məntiqinin davam etdirilməsini problemləşdirmək, rus və sovet müstəmləkəçiliyinin irsini ifşa etmək üçün Cənubi Qafqaz icmaları arasında seminarlar, konfranslar və ümumi ictimai müzakirələr təşkil etmək (məsələn, Qafqaz kimliyinin qurulması, Müsəlman qadınlarının cəmiyyətdə və şəxsi həyatda rolunun konstruksiyası, münaqişələrin mənşəyi və qonşu dövlətlərlə mövcud münasibətlər və s.);
4. Ermənistan və Azərbaycanda Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı akademik müzakirədən kənara çıxan və düşmənçilik hekayələri ilə mübarizə apara biləcək dekolonial müzakirələri stimullaşdırmaq.

Beləliklə, əsas diqqət Cənubi Qafqaz xalqları olsa da, biz hesab edirik ki, öz cəmiyyətlərini birlikdə dəyişdirmək üçün həm xarici, həm də daxili müstəmləkə zülmünün bütün formalarını aradan qaldırmaq üçün dövlətin təşəbbüsü ilə deyil, aşağıdan-yuxarıya, dekolonial dialoq üçün məkanları genişləndirmək, Rusiyadan və postsovet məkanından olan alimləri və fəalları cəlb etmək lazımdır. Yekun olaraq isə Adrian İvakhiv (2022, 1) bizə xatırladır ki, "dekolonializm tərifinə görə tək-cə bir növ imperiyaya qarşı olmaq deyil, həm

də bütün növ imperiyalara qarşı durmaqdır.”

Biblioqrafiya:

Ani Erməni Araşdırma Mərkəzi. 2020. “ Hovhannes Kacaznunun Ermənistan parlamentində ilk çıxışı: 1918”. 3 avqust 2020. Əldə edilib 15 may 2022. <http://www.aniaarc.am/2020/08/03/hovhannes-kajaznunis-first-speech-in-the-armenian-parliament-august-3-1918/>. .

_____. 2022. “ Թուրքիան է միակ պետությունը , որի հետ Հայաստանը պիտի խոսի ” [Türkiyə Ermənistanının danışmalı olduğu yeganə ölkədir"]. 10 mart 2022. Əldə edilib 2 iyun 2022. <http://www.aniaarc.am/2022/03/10/tyria-is-the-only-state-armenia-will-speak-to-3102022/>.

Bloch, Mart. 1977. *Tarixçinin sənəti: Tarixin təbiəti və istifadəsi və onu yazanların texnika və üsulları haqqında düşüncələr*. Manchester: Manchester University Press.

Brisku , Adrian. və Timothy K. Blauvelt. 2020. “Kim ZDFR istəyirdi? Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının yaranması və dağıdılması”. *Qafqaz Tədqiqatı* 8, №. 1: 1-8.

Çapan , Zeynep Gülşah və Ayşe Zarakol . 2017. “Postkolonial müstəmləkəçilik? Türkiyə işi”. Charlotte Epstein tərəfindən redaktə edilmiş *beynəlxalq münasibətlər normalarına qarşı* , 193-210. London-Nyu York: Routledge.

Goltz, Tomas. 2015. *Azərbaycan Gündəliyi: Neftlə zəngin, müharibədən əziyyət çəkən, postsovet respublikasında fırıldaqçı reportyorun macəraları*. London-Nyu York: Routledge.

Qrosfogel , Ramon. 2007. “Epistemik Dekolonial Dönüş: Siyasi-İqtisadi Paradıqmalardan kənar.” *Mədəniyyətşünaslıq* 21, yox. 2-3: 211-223.

Hovhannisian , Richard G. 1969. *Ermənistan Müstəqillik yolunda*, 1918. Cambridge: Cambridge University Press.

_____. 1971. *Ermənistan Respublikası: Birinci il*, cild. I: 1918- 1919. Berkeley: University of California Press.

İvaxiv , Adrian. 2022. “ Dekolonializm və Ukraynanın işğalı”. *e-flux Qeydlər* . 23 mart 2022. Əldə edilib: 10 noyabr 2022. <https://www.e-flux.com/notes/457576/decolonialism-and-the-invasion-of-ukraine/>

Kacaznuni, Hovhannes. 1922. “Hansı yolu tutmalıyıq?” ARF-lər *Cakatamart gündəlik*. Ani Erməni Araşdırmalar Mərkəzi tərəfindən nəşr edilmişdir. 9 fevral 2021. Əldə edilib 1 may 2022.

<http://www.aniaarc.am/2021/02/09/what-path-should-we-take-by-hovhannes-kajznuni/>.

_____. 1923. *Daşnaksütyun Erməni İnqilab Partiyasının artıq heç bir işi yoxdur* . Buxarest. Ani Erməni Araşdırmalar Mərkəzi tərəfindən yenidən nəşr edilmişdir. İrəvan.

_____. 1923-1924. *Uqq u Հայրենիք [Millət və Vətən]*. Ani Erməni Araşdırma Mərkəzi tərəfindən nəşr olunub, 2016.

_____. 1924. “Z-yə açıq məktub: Türkiyə və ya Rusiya”, Ani Erməni Araşdırma Mərkəzi tərəfindən nəşr edilmişdir. 8 may 2021. Əldə edilib: 1 may 2022. <http://www.aniaarc.am/2021/05/08/open-letter-to-z-turkey-or-russia/>.

Kazımsadə , Firuz . 1951. *Zaqafqaziya uğrunda mübarizə (1917-1921)*. Nyu York: Fəlsəfi Kitabxana.

Little, Daniel. 2020. “Tarix fəlsəfəsi.” *Stanford Fəlsəfə Ensiklopediyası* . 24 noyabr 2020. Əldə edilib: 13 iyun 2022. <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/history>

Mamoulia , Georges. 2021. “Azərbaycan və Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası: Tarixi Reallıq və Mümkünlük”. *1918-ci il Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasında: Federal Arzular, Geosiyasət və Milli Layihələr* , redaktə edən Adrian Brisku , Timothy K. Blauvelt,

London-Nyu York: Routledge. 21-44.

Morrison, Alexander. 2022. "Müharibədən sonra : Rusiyasız Orta Asiya." *Österreichische Akademie Der Wissenschaften Mərkəzi Avrasiyada İslamın Tədqiqi* . 24 oktyabr 2022. Əldə edilib 12 noyabr

2022.https://www.oeaw.ac.at/sice/sice-blog/after-the-war-central-asia-without-russia#_edn25.

Paraşar, Svati. 2016. "Feminizm və Postkolonializm: (En)cinsiyyətlə qarşılaşmalar." *Postkolonial Araşdırmalar* 19, №. 4, 371-377.

Petrosyan , G. nd Сравнительный анализ отношений между Республикой Армения и антибольшевистским правительством южной России [*Ermənistan Respublikası ilə Rusiyanın cənubundakı anti-bolşevik hökuməti arasında münasibətlərin müqayisəli təhlili*]. İrəvan Dövlət Universiteti.

Rəsulzadə , Məhəmməd A. 2011. " Пантуранизм и проблема Кавказа " [Panturanizm və Qafqaz problemi]. Qafqaz, Ukrayna və Türküstan mühacirləri üçün təqdimat mərasimində , Parisdə təqdim olunub. Bu gün *Turan*. 6 mart 2011. Əldə edilib 10 noyabr

2022.
<https://www.turantoday.com/2011/03/rasulzadeh-panturanizm-kaukas.html>

_____. 2014a. Mərazimizin Çarəsi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əsərləri . Mən sərxoş oldum . 1903-1906. [Cild. I. *Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsərlərinin tərtibi: 1903-1906*]. Bakı.

_____. 2014b. " İki Nüktə "]. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əsərləri. 1903-1906. [Cild. I. *Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əsərlərinin məcmuəsi: 1903-1906*]. Bakı.

_____. 2015. " Əsrimizin Siyavuşu ." [Əsrimizin Siyavuşu]. *Azadlıq Radiosu* . 31 yanvar 2015. Əldə edilib: 10 noyabr 2022.
<https://www.azadliq.org/a/26823199.html>

_____. 2018. " Sıra Şərqindir ." [Növbə Şərqdədir] 525-ci

qəzet . 8 oktyabr 2018-ci il. 10 may 2022-ci il.
<https://525.az/news/107584-resulzadenin-muhaziresi-qerbde-ve-serqde-milli-mesele>.

_____. 2022. “ Qafqaz Birliyi ”. *Bakı Araşdırmalar İnstitutu*. 24 mart 2022. Əldə edilib: 15 iyun 2022.
<https://bakuresearchinstitute.org/qafqaz-birliyi-2/>

Səmədov, Bəhruz. 2020. “Azərbaycanın Sülh Fəalları Təcavüz və Hesablaşma ilə Üz-üzədir.” *Euarsia.Net*. 20 noyabr 2020. Əldə edilib 27 oktyabr 2022.
<https://eurasianet.org/perspectives-azerbaijans-peace-activists-face-harassment-and-a-reckoning>.

Stepanyan , Suren. 2018. “ Hovhannes Kacaznuni və Aram Manukyan: Ermənistanın unudulmuş qurucu ataları – Çay Xana .”. *Ani Erməni Araşdırma Mərkəzi* . 2 aprel 2018. 11 iyun 2022-ci il.
<http://www.aniaarc.am/2018/04/02/hovhannes-kajaznuni-and-aram-manukyan-armenias-forgotten-founding-fathers-chai-khana/>.

Suny, Ronald G. 2011. *Sovet Eksperimenti: Rusiya, SSRİ və Xələf Dövlətlər* . 2-ci nəşr. New York: Oxford University Press.

Villalon , Leonardo A. 1998. “Suverenlər, Kvazi Suverenlər və Afrikalılar: Beynəlxalq Hüquqda İrq və Öz müqəddəratını təyin etmə.” *American Political Science Review* 92, no. 4: 975-976.

Vratsian , S. 1924. *ԽարխափունԼՄեք [Xarxapumner]* . Ani Erməni Araşdırma Mərkəzi. Boston: Hayrenik nəşriyyatı.

Weber, Cynthia. 2010. *Beynəlxalq Münasibətlər Nəzəriyyəsi: Kritik Giriş* . London-Nyu York: Routledge.

Wimmer , Andreas və Schiller, Nina. G. 2002. “Metodoloji Millətçilik və ondan kənar: Milli Dövlət Quruculuğu, Miqrasiya və Sosial Elmlər”. *Qlobal Şəbəkələr* 2, №. 4: 301-334.